

Соціальне відчуження та відчуженість, як складові передумови криміногенної поведінки неповнолітніх

Проблема соціального відчуження не є новою для світової думки, але тільки в останній час привернула до себе увагу вітчизняних кримінологів. Проте розробка даної проблематики в теоретичному аспекті велась і ведеться недостатньо інтенсивно і масштабно, прикладні наукові дослідження майже не проводяться, не спостерігається до неї і належного інтересу з боку науковців, про що свідчить вкрай обмежена кількість публікацій.

У більшій частці наявних наукових праць розглянуто проблему відчуження в системі економічних категорій і з позицій класового (марксистського) підходу¹. В цьому контексті І.Н. Гавриленко розглядає питання відчуження особи засобами освіти і виховання в капіталістичному суспільстві². В.В. Костін приходить до висновку про наявність елементів відчуження в умовах розвитку соціалізму³. Досліджуючи форми прояву соціального відчуження та його криміногенні наслідки Ю. Крупка дає визначення цьому поняттю, під яким розуміє “соціальний процес, для якого є характерним перетворення людської діяльності та її результатів на самостійну силу, яка панує над людиною і є ворожою їй”⁴. Проте, як зазначав О.С. Богомолів, ні у проблематиці історичного матеріалізму (де центральною та первісною виступає категорія практики у формі процесу виробництва), ні у політичній економіці капіталізму (де в якості вихідного поняття виступає ціла система категорій, що розгортається від товару до вартості і додаткової вартості) поняття *відчуження* не є відправним⁵.

Окремі аспекти проблематики відчуження вивчались у рамках кримінологічної науки. Так, досліджуючи детермінанти агресивної злочинності молоді, В. Туляков у їх системі виділяє політичне, етнічне, територіальне і соціальне відчуження⁶. Наявність зв'язку психологічного відчуження особи з криміногенною поведінкою з'ясував Ю.М. Антонян⁷.

Бакаєв Олег Володимирович — старший науковий співробітник НДІ НАВСУ.

Цікаву концепцію “закону годинника” висунув О.М. Костенко, згідно з якою “механізм будь-якого руху в межах нашого всесвіту, в тому числі поведінці людини, є взаємопов’язана дія двох факторів: детермінатора і регулятора руху. Наприклад, у механізмі годинника ці функції виконують пружини і маятник. Образно кажучи, кожна людина має в собі “годинник”, пружина якого (воля) детермінує її поведінку, а маятник (свідомість) – регулює”⁸. Грунтуючись на такому підході в поєднанні з аналізом економічної категорії власності, останню автор підносить в абсолют, визначаючи, що “етична і кримінологічна роль власності і ринку може бути визначена так: вони характеризуються тим, що відчуження від них призводить до того, що воля і свідомість не впорядковуються адекватно суспільному світогляду і тому перебувають у стані свавілля та ілюзій, детермінуючи й регулюючи аморальну поведінку, в тому числі і злочинну”⁹. Зміст висловлених автором думок призводить до висновку про неперспективність дослідження проблеми відчуження з позицій кримінології. Однак, якщо висновки, до яких приходять автор, у цілому не викликають якихось особливих заперечень, то згадувана концепція щодо “закону годинника” дещо сумнівна з декількох позицій. По-перше, поєднання, уособлення людина-годинник нагадує твір французького вченого Ламетрі “Людина-машина”¹⁰ з відповідним “механістичним” поглядом на людину. По-друге, акцентуація думки автора на економічних категоріях, як визначних чинниках впливу на криміногенну поведінку особи не завжди може бути застосовано у відношенні до неповнолітніх.

Таким чином, проблема, що розглядається, відзначається певною новизною і в запропонованому тут аспекті вивчення не розроблялась. Не торкаючись усіх різноманітних задач, що виникають у зв’язку з цим, *основну увагу зосередимо на проблемі соціального відчуження неповнолітніх та його криміногенних наслідках.*

Складність вирішення зазначеної проблеми передбачає первісно звернутись до тлумачення самого поняття *відчуження*.

У трактуванні В. Даля одне з визначень поняття *відчужувати* означає “робити чужим” і одночасно “віддаляти, відстороняти”¹¹. Словник російської мови, складений С.І. Ожеговим, міс-

тять таке тлумачення поняття *відчуження*: припинення близьких відносин між ким-небудь, віддалення, а поняття *відчуженість* визначається як “стан відчуження”¹². У свою чергу, у словнику В. Даля приведено і тлумачення поняття *відчуждений*, яке означає: відчужений, полишений усіма своїми¹³. А відчужений, за С.І. Ожеговим, визначається як особа, яка зазнала відчуження, відчуває відчуження¹⁴. У такому контексті ми і будемо розглядати визначення поняття *відчуження* та його похідних.

Таким чином, соціальне відчуження в рамках питання, що розглядається, визначимо як соціальний процес об’єктивної дійсності, при якому відбувається або активна протидія з боку соціального оточення, або обмеження доступності природних, фізичних і духовних потреб людини до певних суспільно бажаних чи необхідних сфер життєдіяльності. Іншими словами, індивід ставиться в умови, при яких він не в змозі реалізувати свій наявний природний чи духовний соціальний потенціал.

У силу різноманітних обставин, таке обмеження може бути як закономірним чи необхідним, так і штучним або випадковим, залежним від різноманітних суб’єктивних чи об’єктивних чинників. Останні виділені дві обставини можуть створювати атмосферу неприйняття суспільством, соціальними групами, колективами громадян індивідуума до свого середовища, сфери діяльності чи духовного спілкування, розвитку тощо, спонукаючи (вільно чи невольно) його шукати інші можливості задоволення своїх соціальних потреб, не рідко породжуючи тим самим протистояння, що переростає в обопільне, та яке може проявлятися у формі соціально-небажаних або вкрай нетолерантних відносин. Невід’ємною складовою причинно-наслідкового комплексу формування протиправної поведінки у даному випадку і буде виступати соціальне відчуження.

Вивчення форм вияву останнього в різних сферах практичної та духовної діяльності людини дозволить не тільки прогнозувати кримінологічні наслідки такого впливу, але і виявити зв’язки, механізм та ступінь впливу соціального відчуження на формування протиправної (злочинної) поведінки та психологічної готовності до антисуспільних вчинків.

При такому підході простежується перехід проблеми соціального відчуження від суто філософської проблематики та абст-

рагованих категорій у площину гуманітарних проблем людини, суспільства в сферу конкретно-прикладних і в тому числі кримінологічних досліджень.

Грунтуючись на викладеному, можна дати тлумачення поняттю *відчуженість* як реакції особи свідомої чи вимушеної, у тому чи іншому вияві, що визначається неприйняттям або протистоянням існуючим суспільним відносинам у широкому розумінні слова, а в деяких випадках своїм протиставленням на неадекватне до себе ставлення з боку соціальної групи.

У контексті проблематики, що розглядається, важливим здається, хоча б у найбільш загальному вигляді, висвітлення питання про зовнішній вияв соціального відчуження в різних сферах життєдіяльності неповнолітніх, насамперед у сімейно-побутовому та навчально-виховному оточенні. в умовах трудової діяльності та в сфері дозвілля, а також його вплив на оточуюче середовище і даний контингент осіб, сприяння криміногенним проявам.

У сімейно-побутовому середовищі характерні форми відчуження неповнолітніх можуть виявлятися при таких обставинах:

а) нейтрально-байдужому відношенні батьків до виконання своїх обов'язків до дитини – байдужість, відсутність почуття особистої відповідальності за її виховання, відсутність контролю за її поведінкою, небажання та неспроможність займатись вихованням, відсутність уваги та зацікавленості до навчання, безпосереднього оточення дитини, до її бажань, потреб, при одночасному мовчазному потуранні чи уседозволеності вчинків тощо;

б) наявності неблагополучних обставин у сім'ї – зловживання спиртними напоями батьків, їх аморальна поведінка, немедичне вживання наркотиків, скандали, нетерпиме відношення батьків чи інших родичів один до одного, психологічна напруга, що, як правило, супроводжується в зв'язку з розлученням;

в) протиправних, агресивно-неприятних формах поведінки батьків чи інших родичів – побиття, бійки, прилучення неповнолітніх до протиправних дій чи аморальних вчинків, вигнання з дому тощо. Вивчення близько двох тисяч матеріалів про сімейно-побутові конфлікти, по яким було відмовлено в порушенні кримінальної справи, засвідчило, що у 30 % випадків скандали та бійки між батьками супроводжувались застосуванням фізичного

насилення до дітей, переважна кількість яких була малолітніми¹⁵. До того ж щорічно органами міліції розшуковуються близько 20 тисяч батьків, які ухиляються від обов'язків по вихованню та утриманню дітей, що також сідчить про негативне ставлення до них.

Реакція з боку неповнолітніх на таке ставлення вирізняється різноманітністю проявів і непередбачуваністю поведінки. Одні займають позицію байдужих спостерігачів, несвідомо успадковуючи форму поведінки батьків, інші йдуть із дому, уникаючи можливості бути спостерігачами родинного неблагополуччя. Окремі займають сторону однієї з конфліктуючих сторін тощо. З часом зазначені та інші прояви відношення до батьків поступово породжують спочатку несприйняття крайніх позицій батьків, а згодом і поступове виникнення прогресуючої відчуженості неповнолітніх від сімейно-побутового оточення.

У навчально-виховних закладах відчуження породжується палітрою різноманітних форм неприйняття підлітків в учбовому колективі, основу яких почасти складають психологічні чинники. Останні можуть мати вияв в особливостях поведінки самих підлітків, їх характеру, темпераменту, вадах, схильностей, звичок, що не вписуються у традиційно встановлені рамки навчальних вимог, інтелектуальних здібностей, фізичному розвитку тощо. Відчуженню може сприяти неповага, нехтування або приниження особливості учня, його гідності з боку вчителів, вихователів. За вибірковими даними соціологічних опитувань тільки незначний відсоток старшокласників відвідують школу із задоволенням.

До об'єктивних обставин, що сприяють відчуженню неповнолітніх від навчального процесу, відносяться такі засоби, як примусовий відсів дітей, їх переведення в інші навчальні заклади, часто у вечірні школи під різними приводами. Останнім часом відчуженню учнів багато в чому сприяють страйки вчителів, скорочені строки навчання, невинуватна інтенсивність проведення занять та завищена завантаженість, викликані двома цими обставинами.

Безконтрольність, у поєднанні з неспроможністю вчителів (а подекуди і відсутністю зацікавленості) вплинути на відхиляючу поведінку неповнолітніх призводить до безпрецедентного кроку з боку деяких адміністрацій навчальних закладів, на вимо-

гу яких для забезпечення порядку на території закладу вводиться чергування співробітників міліції.

Залишення на другий рік, неуспішність, пропуски занять й інші негативні реалії для неповнолітніх – це вже похідні обставини, що склалися, їх наслідки, а ніяк не причини протиправної поведінки учнів, як було прийнято вважати раніше.

І як результат, спостерігається активний сумісний процес відчуження і відчуженості неповнолітніх від духовних цінностей, десятки і сотні яких позбавляються можливості отримати повноцінну освіту і належне виховання.

Не більш сприятлива картина спостерігається і у виробничій сфері. Майже 20 % неповнолітніх в Україні ніде не навчаються і не працюють. Кожний третій випускник школи безробітний¹⁶. За результатами проведеного нами дослідження державні центри і служби зайнятості мають можливість працевлаштувати лише від 10 до 35 % випускників навчальних закладів.

Певну роль у відчуженні неповнолітніх від суспільно-корисної праці відіграють численні порушення норм трудового законодавства. Так, у порушення вимог трудового права адміністраціями підприємств і установ при прийомі неповнолітніх на роботу встановлюється іспитовий термін; без письмової згоди батьків та медичного огляду на предмет профпридатності на роботу приймаються 12–14-річні підлітки. Адміністрації підприємств нерідко не додержують вимог, установлених законом відносно скороченого робочого тижня або дня для неповнолітніх, не надають їм відпустки в літній період. Мають місце випадки використання праці неповнолітніх на шкідливих ділянках виробництва, з важкими умовами праці. Низька і нерегулярна виплата заробітної плати посилює їх негативне відношення до праці.

Як результат, такі порушення трудового законодавства призводять до незадоволення умовами праці, не сприяють відповідному відношенню до роботи та спонукають неповнолітніх до скорішого звільнення. До того ж, наочний приклад батьків, які працюють і не в змозі забезпечити бодай мінімальні потреби сім'ї, також викликають у підлітків потребу пошуку інших більш перспективних з їх точки зору засобів існування.

Таким чином, державна система трудової зайнятості немоби “виштовхує” неповнолітніх із цієї сфери, нічого не пропонує чи взамін.

Кожен у рік обмежується можливістю задоволення потреб неповнолітніх у рекреаційній сфері.

Хоча прийнятими державою заходами процес згортання мережі дитячих і підліткових культурно-виховних та спортивних закладів призупинений, однак їх кількість не відтворена у належному масштабі і вкрай обмежена для забезпечення потреб неповнолітніх у повному обсязі. Відсутність належного фінансування призвело до репрофілювання багатьох з них або передачі приміщень в оренду комерційним структурам. Як відмічав Президент України Л. Кучма в своєму виступі на Всеукраїнській нараді з питань дитинства, тільки за три роки кількість дитячих об'єднань скоротилась майже на три тисячі. Порівняно з 1990 р. число дитячих таборів та дітей, які в них оздоровлюються, зменшилось втричі¹⁷. Сьогодні процес відновлення роботи цих закладів відбувається вельми повільними темпами. Крім цього, значно скоротилось число підліткових клубів за місцем проживання, різко скорочені штати педагогів-вихователів, інструкторів фізкультури при ЖЕК, що, в свою чергу, призвело до скорочення числа підлітків, які охоплені організованими формами дозвілля. До того ж, відвідування численних культурно-розважальних закладів та спортивних секцій для багатьох підлітків стало недоступним у зв'язку з високою платою за них. Не вирішують проблему культурного дозвілля неповнолітніх і разові масові міроприємства. Обмежений доступ до закладів дозвілля, з одного боку, і вкрай низький їх потенціал у задоволенні потреб неповнолітніх, з іншого, породжують у останніх зворотну реакцію відчуженості.

Отже, процес соціального відчуження спостерігається у всіх сферах життєдіяльності неповнолітніх, а негативні наслідки, що його супроводжують, породжують зворотну реакцію відчуженості з боку неповнолітніх.

---

¹ Див.: Манов Б. Социальное отчуждение и социализм. Научный коммунизм. - 1989. - № 10. - С. 22-31; Философские науки. - 1984. - № 6. - С. 132-134.

² Див.: Гавриленко И.Н. Отчуждение личности при капитализме средствами образования и воспитания. - К., Одесса: Вища шк., 1986. - 180 с.

³ Див.: *Костин А.В.* Отчуждение личное и реальное // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 6–12.

⁴ *Кружка Ю.* Криміногенні наслідки соціального відчуження особи // Право України. – 1992. – № 3. – С. 24–26.

⁵ Див.: *Богомолов А.С.* Предисловие к кн. А. Курелла "Свое и чужое". - М.: Прогресс, 1970. – С. 17.

⁶ Див.: *Туляков В.* Кримінологічні аспекти агресивної злочинності молоді //Радянське право. – 1989. – № 12. – С. 31–32.

⁷ Див.: *Антонян Ю.М.* Психологическое отчуждение и преступное поведение. – Ереван : Айастан, 1987. – 202 с.

⁸ *Костенко О.М.* Ще одна гіпотеза про механізм насильницьких злочинів //Радянське право. – 1990. – № 9. – С. 77; Принцип отражения в криминологии (системные исследования психологического механизма криминального поведения). – К.: Наук. думка, 1986. – 124 с.

⁹ *Костенко О.* Вказана праця //Радянське право. – 1990. – № 9. – С. 78–79.

¹⁰ Див.: *Ламетри.* Соч. Человек-машина. – М.: Мысль, 1983. – С. 169–226.

¹¹ Див.: *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. – М., 1956. – С. 767.

¹² Див.: *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. — Изд. 4-е. — М.: ГИС, 1960. – С. 474.

¹³ Див.: *Даль В.* Вказана праця.

¹⁴ Див.: *Ожегов С.И.* Вказана праця.

¹⁵ Див.: *Бакаєв О.В., Біленчук П.Д.* Деякі концептуальні проблеми молодіжної політики в Україні // Розбудова держави. – 1996. – № 1. – С. 14.

¹⁶ Див.: *Голос України.* – 1996. – 30 трав.

¹⁷ Див.: *Урядовий кур'єр.* – 1996. – 1 черв.